

НАВІЩО НАМ ПОДАТКИ

ДЕРЖАВА ЯК СПІЛЬНИЙ БІЗНЕС

Нариси за редакцією
Наталії Ковалко та Віктора Мельника

Столична правова фундація

КИЇВ-2019

УДК 336.22(091)(100)(0.062)

Белов О.О., Гаврильченко Ю.П., Іщейкін К.Є., Келлер О.Б., Кирилюк Ф.М., Кіорсак В.Б., Ковалко Н.М., Кушнар'єв М.В., Луптак М., Луптакова М., Макарчук В.С., Мельник В.М., Петрушенко О.Ф., Рієр Я.Г., Сасін В.О., Серєда О.В., Скаленко О.К., Терлюк І.Я.

Н 15   Навіщо нам податки. Держава як спільний бізнес. / Нариси за редакцією Н.М. Ковалко та В.М. Мельника. — Київ: ТОВ «Якабу Паблішинг», 2019. — 240 с.; іл.

ISBN 978–617–7544–31–8

*Автор ідеї: Максим Кушнар'єв
Наукові редактори: Наталія Ковалко та Віктор Мельник
Переклад текстів і стилістична обробка: Віктор Мельник
Відповідальна за випуск: Оксана Думанська
Літературна редакторка: Олена Петрушенко
Коректори: Юлія Мороз, Наталія Скосар'єва
Верстка: Юрій Барабаш*

Рецензенти:

*д.е.н., проф. Володимир Андрущенко
(Університет Державної фіскальної служби України, Україна)*

*д.ю.н., проф. Данило Гетманцев
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна)*

проф. Вацлав Ежек (Пряшівський університет, Словацька Республіка)

проф. Отакар Немец (Вища школа економіки у м. Прага, Чеська Республіка)

д.ю.н., проф. Петро Цимбал (Університет Державної фіскальної служби України, Україна)

Ця книжка — путівник історією спільного благополуччя від первісних суспільств до сучасних систем оподаткування, укладений українськими, білоруськими, німецькими та чеськими фахівцями. Податкова політика — неодмінна частина нашого життя, навіть якщо ми про це не замислюємося. Квартира, машина, щоденні покупки та зарплата — все це пов'язано з оподаткуванням. Але для чого і кому ми щодня «віддаємо» частину своїх грошей? Що це нам дає зараз і що могло б давати в ідеалі?

«НАВІЩО НАМ ПОДАТКИ» стане комплексним довідником для студентів та молодих фахівців, а також допоможе широкій аудиторії поглибити свою обізнаність з історією та передумов розвитку сучасних фінансів, економіки та юриспруденції.

Читаючи книгу, ви зможете помандрувати первісними мисливськими стоянками, трипільськими містами, месопотамськими каналами, візантійськими фортецями, середньовічними французькими замками, англійськими портами, монгольськими поштовими станціями, українським козацьким степом, петровською Росією та габсбурзькою Австрією.

«На додачу до жахливої погоди, данці сплачують одні з найвищих податків у світі. Навдивовижу, більшість із них підтримують концепцію «держави загального достатку». Вони спираються на усвідомлення того, що така модель конвертує багатство в [суспільний] добробут. Нас не обкладають податками — ми інвестуємо в наше суспільство. Ми купуємо високий рівень життя».

Мік Вікінг, засновник та виконавчий директор Інституту дослідження щастя в Копенгагені, письменник, автор книжок «Маленька книга хюге» та «Маленька книга люке».

*Схвалено Науково-редакційною радою журналу
«Аннали юридичної історії» (ISSN 2520–2553) від 26 серпня 2019 р.*

Схвалено Міжнародним центром громадянської політології при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (протокол №2 від 2 вересня 2019 р.)

© Столична правова фундація
© Колектив авторів (текст)
© Н. М. Ковалко (редакція)
© В. М. Мельник (редакція)

Віддруковано у ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»»
ДК №2715 від 07.12.2006
02094, м.Київ, вул. Віскозна, 8
Замовлення №19–164

Авторський колектив

Белов Олександр Олександрович – кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри медичної психології та психіатрії з курсом післядипломної освіти Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова (Вінниця, Україна).
Розділ 1.

Гаврильченко Юлія Петрівна – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри фінансового права і правового регулювання господарської діяльності юридичного факультету Білоруського державного університету (Мінськ, Білорусь).
ч. 2 Розділу 15.

Щейкін Костянтин Євгенович – доктор політичних наук, доктор медичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки.
ч. 3 Розділу 2, ч. 4 Розділу 2, ч. 1 Розділу 11, ч. 2 Розділу 14.

Келлер Ольга Борисівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії середньовіччя філософського факультету Тюбінгенського університету імені Еберхарда Карла (Тюбінген, Німеччина).
Розділ 10.

Кирилюк Федір Михайлович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Заслужений діяч науки і техніки України (Київ, Україна).
ч. 1 Розділу 2, ч. 3 Розділу 14.

Кіорсак Владислав Борисович – голова Львівського медієвістичного клубу, магістр історичних наук історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна).
Розділ 4.

Ковалко Наталія Миколаївна – науковий редактор і укладач книги, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри фінансового права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна).
Розділи 5, 7, 13.

Кушнар'ов Максим Володимирович – кандидат технічних наук, керівник Громадської організації «Оберіг суспільства», Засновник Історико-культурологічного товариства «Оберіг Часу» (Київ, Україна).
ч.3 Розділ 5, ч.3 Розділ 7.

Луптак Мілан – доктор філософії, асоційований професор кафедри соціальної географії та регіонального розвитку факультету природознавства Карлового університету м. Прага, асоційований професор-емерит Вищої школи економіки м. Прага (Прага, Чехія).

ч. 1 Розділу 15.

Луптакова Марина – доктор теології, доктор філософії, доктор Інституту східного християнства Гуситського теологічного факультету Карлового університету м. Прага (Прага, Чехія).

ч. 1 Розділу 15.

Макарчук Володимир Степанович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна).

Розділи 9, 11.

Мельник Віктор Мирославович – науковий редактор і укладач книги, головний редактор наукового журналу «Аннали юридичної історії», асистент кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна).

Розділи 3, 5, ч. 3 Розділу 2, ч. 1 Розділу 9, ч. 1 Розділу 11, ч. 2 Розділу 14.

Петрушенко Олена Федорівна – літературний редактор книги, старший викладач кафедри українознавства Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова (Вінниця, Україна).

ч. 2 Розділу 2, ч. 4 Розділу 14.

Рієр Яків Григорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Могилівського державного університету імені А. О. Кулешова (Могилів, Білорусь).

Розділи 6, 7.

Сасін Владислав Олександрович – бакалавр політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна).

Розділ 12.

Середа Ольга Вадимівна – кандидат юридичних наук, асистент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (Харків, Україна).

Розділ 8.

Скаленко Олексій Карпович – академік Академії інженерних наук України, провідний науковий співробітник Інституту всесвітньої історії Національної академії наук України (Київ, Україна).

ч. 1 Розділу 14.

Терлюк Іван Ярославович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави і права Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна).

Розділи 9, 11.

Зміст

1. Податки на історичному тлі та психологія суспільних взаємин	6
2. Від архаїки до античності: заснування держав	24
3. Від Риму до Візантії: цивілізація і податки	44
4. Загадка вікінгів: морські розбійники чи державотворці?	60
5. Податки як ознака залежності: феодальна історія Західної Європи	76
6. Сеньйори та васали. Джерела державних доходів у Середньовічній Європі	92
7. На шляху до капіталізму: розповідь про три корпорації	110
8. Податки на Русі – Київський, Ординський, Литовський періоди	124
9. «Самопал, три копи куль і три фунти пороху»: повинності, привілеї та побори в польському королівстві	137
10. Міське право: як німці змінили наше життя?	147
11. Козацька Україна: фінансово-правовий нарис	167
12. Шлях науки та просвітництва: розвиток капіталістичного оподаткування	182
13. Доба пасивного пристосування: політика і податки у модерних імперіях	190
14. Доба активного пристосування: політика і податки у ХХ столітті	205
15. Соціальна держава чи бізнес-проект?	219

Розділ 1

Податки на історичному тлі та психологія суспільних взаємин

Неможливо розглядати історію податкової системи поза еволюцією держави, а еволюцію держави — окремішньо від еволюції індивідуальної та суспільної свідомості. Історія людства — це постійна динаміка особистісної та соціальної психології. У процесі розвитку людина пройшла шлях кардинальної зміни уявлень про себе, суспільство та світ. Такі зміни впливали на всю систему суспільних відносин, у тому числі й на податкову систему. Кожному історичному етапу були притаманні унікальні особливості ментальності, психологія, варіанти сприйняття себе і ставлення до осіб найближчого кола, суспільства, держави в цілому.

Первісне суспільство

Психологічна особливість первісних спільнот — безперервна виснажлива боротьба за виживання. Первісна свідомість обмежувалась найбільш базовими завданнями з виживання індивіда, племені, роду. Людина лише нещодавно виокремилася з тваринного світу, залишаючись у полоні біологічних, інстинктивних спонукань. Рудименти тваринної поведінки сполучалися з новими формами свідомості. Так, первісне суспільство частіше послуговувалося *інстинктом зграї*, аніж *усвідомленою необхідністю* об'єднання задля досягнення спільної мети.

Склад соціального оточення первісної людини був незмінний, народжуючись в одному племені, людина не могла перейти до іншого (за винятком чітко регламентованих випадків міжплемінних родинних зв'язків)—її життя замикалося на власній племінній групі. Первісна людини була *«жорстко вбудована»* у тогочасне суспільство-зграю і вважала себе його частиною.

Про індивідуальність навіть не йшлося! Одинаки у первісних умовах прирікали себе на загибель: виживання людини в суворих умовах дикої природи напряду залежало від виживання племені. Отже, правила первісного суспільства наслідували тваринні інстинкти, ієрархія лишалася типовою для більшості зграйних приматів, а внутрішньоплемінні відносини та взаємини між окремими племенами відбувалися на засадах, властивих тваринам.

Право сили, активності, агресивності визначали як місце первісної людини в ієрархії первісного суспільства, так і місце племені серед інших племен.

Фізично сильніший індивід і чисельніше плем'я мали кращі умови для виживання та більший потенціал розвитку. За іронією еволюції, саме жорстока тваринна конкуренція спричинила самовдосконалення індивіда та суспільства.

Неолітична революція (VIII–IV тисячоліття до нашої ери)—найважливіший соціально-економічний період в людській історії, саме тоді наш вид посів виняткове місце в екосистемі планети.

Поява складних видів діяльності і поділ праці вимагали активізації міжособистісних контактів, диференційованого спілкування, розвитку та вдосконалення мови, винайдення писемності для накопичення і спадкової передачі досвіду. Обмін досвідом та думками зумовив безповоротне відокремлення людини від тваринного світу.

Відхід від тваринного світу спричинив радикальний злам психології наших пращурів. Виникнення суто людських, невідомих тваринному середовищу форм трудової та духовної діяльності

(землеробства, тваринництва, обміну речами, торгівлі, мистецтва, лікування, релігії) вимагало психічної активності—сприйняття, уявлення, мислення, пам'яті, уваги, волі, свідомості. Людина почала ставити перші внутрішні питання: «Хто я?», «Яке моє місце у навколишній дійсності?», «Хто мене оточує?».

Від питання «Хто я?» залишався всього один крок до роздумів про те, чи влаштовує людину реальність і як змінити навколишнє середовище, щоб воно стало максимально комфортним?

Психологія первісної людини—це зростання уваги до своєї індивідуальності, самоусвідомлення та цінності власного «Я», що супроводжувалось намаганням змінити усталені норми «під себе». Невпинна трансформація свідомості людських спільнот до зростання цінності людського життя та індивідуальної життєдіяльності активно триває дотепер, і триватиме завжди, поки існуватиме людство.

Протодержавне суспільство

Народження перших держав супроводжувалося зміною індивідуальної та суспільної свідомості. Новий тип соціальної організації і взаємодії вимагав переосмислення індивідом власної ролі у спільноті. Змагаючись за виживання, люди визнавали особливе значення суспільства і держави для своєї долі.

Суспільний устрій протодержав і влада вождя були, почасти, моделями поведінки, успадкованими від первісним суспільств, але і результатом синтезу нових поведінкових стереотипів.

Як у первісному суспільстві, успішність правителя та держави визначалась агресивністю і здатністю силового доведення прав на пріоритетне становище. *Право сили* дедалі обмежувало доступ до влади. Підкреслимо, що у первісному суспільстві не існувало

каст, усі члени племені від народження мали рівні шанси стати вождем: усе залежало від персональної поведінки—сили, енергії, наполегливості, агресивності, хитрості, від здатності підвищити успішність свого племені. З появою протодержав ситуація кардинально змінилася. Тепер усе залежало від того, до якого соціального прошарку належали батьки новонародженої дитини, адже шанси пробитися на вищій соціальний щабель були мізерні, не кажучи про верховну владу.

«Соціальні ліфти» успішно функціонували у первісному суспільстві, та зупинилися зі створенням протодержав. Відтепер людину було «жорстко вписано» не лише у суспільство, а й у визначений соціальний клас.

Сакралізація влади шляхом кастової реформації неunikно позначилася на сприйнятті давньою людиною себе та свого соціального оточення. Суспільство вже не було великою родиною, де всі рівні та однаково насолоджуються сприятливими зовнішніми умовами, спільно переживаючи несприятливі. Неврожайний рік, що раніше був спільною проблемою, тепер став катастрофою для найнижчих верств та майже не впливав на спосіб життя еліт.

Усвідомлення соціально-класової та майнової нерівності становило небезпеку для державного устрою, що спонукало пошук психологічних моделей, які б примирили індивіда з наявним ладом. Відтак *релігія перестає бути засобом психологічного захисту від руйнівного психоемоційного стресу щоденної боротьби з дикою природою, стаючи потужним політичним гравцем—інструментом контролю над нижчими верствами, захистом влади від зазіхань з боку плебсу*¹. Шумерські правителі не дарма монополізували роль жерців вперше поєднавши світську владу та релігійний контроль—синтезувавши земне та божественне. Модель єдності царя-людини і царя-божества виявилася надзвичайно успішною, відтворюючись усюди:

1 Змінити це кризове становище релігії вдалось лише протягом I тисячоліття нашої ери, коли у 30-х рр. зародилось християнство, а в 620-х рр. виник іслам.—Прим. ред.

у Месопотамії, Давній Греції, Іудеї, у давньоєгипетській, давньоіндійській, китайській, японській та американських індіанських державах.

Релігійні концепції *протодержавних часів* радикально відрізнялися від вірувань первісної людини. Містична інтуїтивна віра первісного мисливця на мамонтів відіграла роль потужного психотерапевтичного засобу, покликаного зменшити стрес від зіткнення з ворожим і небезпечним світом дикої природи, пояснити неосяжні для розуміння первісної людини явища. У містичній моделі очевидне намагання людини ототожнити себе з природою (вибір тотемних тварин, принесення жертв вогню, річці, лісу).

Психологічне ототожнення – найлегший для примітивного індивіда спосіб домогтися прихильності могутніх та непередбачуваних сил.

Релігія протодержав мала інший зміст. Продовжуючи *психотерапевтичну лінію*², вона виокремлює людину з лона природи. *Людина відділяється від тварин, рослин і протиставляється їм.* За релігійними переконаннями, людська унікальність зумовлена подібністю до Бога, чим не може похвалитися жодна, навіть найсильніша тварина. Ба більше, людині притаманна унікальна доля— вона житиме після смерті і навіть ще довше (низка релігій постулюють загибель матеріального світу, але вічне життя душі). З одного боку так релігія втамовує первісний страх смерті та надзвичайно підвищує самооцінку людини, її самоусвідомлення як представника унікального виду, незрівнянно вищого за інші види. Утім, ця система вірувань також нівелює цінність матеріального і *примиряє людину з труднощами та несправедливістю суспільного укладу*— це ж лише невеликий проміжок часу перед справжнім, вічним життям!

2 Релігія та релігійність завжди були дієвими психотерапевтичними засобами.

Античне суспільство

У психології *протодержавних суспільств* політика була мініатюрою навколишнього світу: *світ — не завжди такий, яким би ми хотіли його бачити, але змінити його ми не можемо*. І світ, і держава вважались породженням вищої волі, а будь-які посягання на існуючий устрій прирівнювались до гріха. В цій моделі *перші податки* закономірно були зборами на потреби храмів — жертвними дарами, їх сприймали як невід'ємну частину усталеного ладу. Подальше встановлення нових податків (на утримання армії, чиновницького апарату, придворних слуг тощо), аналогічно сприймалося як природна частина системи світопорядку. Подібне обґрунтування було ближчим і зрозумілішим для простих людей, аніж усвідомлення економічних закономірностей політики.

Зовсім інакше сприймали державу і своє місце в ній громадяни *античних міст-держав (полісів)*. На світанку античності суспільство жило за *родовими законами*. Уявлення про суспільство як велику родину відображалось у релігійних віруваннях: давній пантеон складався з родини богів, стосунки яких між собою та зі світом уподібнені до родинного господарства. Світ богів був доступний і зрозумілий плебсу, адже збурені людськими пристрастями, давньогрецькі боги плели інтриги і зчиняли сварки. Ставлення давніх греків до богів також радше *нагадує договір з могутнім патроном* (іноді — доволі короткочасний, на термін виконання конкретного прохання), ніж контакт із Вищим Розумом.

Характерний факт: *жерці у Давній Греції не були окремою кастою, їх обирала громада для виконання обов'язків посередника між людиною та богами. Саме язичництво є своєрідним контрактом між людьми і богами*.

Завдяки позитивному соціалізуючому впливу релігії на початку античності людина відчувала себе частиною великої родини. Правила співіснування тоді визначались прадавнім укладом. *Необхідність прийняття чітких регульовальних норм (законів) з'явилась*

унаслідок розростання населення і території. Але й тут громадяни прагнули насамперед простоти і стабільності. Стабільність, для античної людини — основна цінність політичного устрою. Античні люди не цінували прогресу і не прагнули його.

Крім стабільності, для громадянина античної держави надзвичайно важливою була його особиста участь в управлінні державою.

Кожен афінський громадянин принаймні раз на життя обіймав якусь державну посаду, а більшість — неодноразово; це спонукало громадянина усвідомлювати персональну відповідальність за долю держави і ставитися до проблем держави як до власних.

Поліс (античне місто-держава) був *спільною власністю громадян*, і все, що відбувалося в ньому, напряду стосувалося кожного громадянина.

Закон Солона «Хто бачить образу, той може скаржитися в суд» замість старого «Хто терпить образу, той може скаржитися в суд» уособлював ставлення античної людини до подій у державі та суспільстві.

Це менталітет хазяїна, якого безпосередньо стосується все, що відбувається в його господарстві.

Здавалося б, за таких моральних передумов, сплата податків, як засіб підтримання держави, не мала би викликати спротиву. Однак слід враховувати й другий впливовий фактор: чіткий соціальний поділ. Вища і часто найменша за чисельністю група містян — вільні громадяни, потомки перших поселенців, яким належить право колективної власності на поліс та властивий менталітет власників. Лише власники можуть розпоряджатися своїм майном, і лише вони встановлюють правила користування спільним майном-полісом — закони.

Натомість вільні негромадяни (метеки, періекита і інші), на погляд вільного громадянина поліса, — цілком логічний суб'єкт оподаткування. Так само не викликала дисонансу ідея непрямих податків, які збиралися переважно з іноземців на пристанях, воротах та ринках. Так жителів приморського поліса Кімі довгий час навіть вважали

неадекватними, оскільки вони не брали портового мита. Єдина підстава, задля якої вільні громадяни готові були добровільно сплачувати податки—війна. Військовий збір був обов'язковими, а з урахуванням того, що античні поліси постійно вели різноманітні війни—ще й регулярним.

Для вільного громадянина сплачувати податки було принизливо, адже податок у свідомості древньої людини був даниною, яку переможці беруть з переможених, а сильні — зі слабких.

Отже, у свідомості античного громадянина дивним чином поєднувалися висока відповідальність за долю держави і слабке бажання утримувати цю державу «з кишені».

Понад усе вільний громадянин намагався наголосити відмінність між собою та рабами і негромадянами.

Цей психологічний бар'єр також не дозволяв громадянину найматися на довготривалу роботу та займатися практичним винахідництвом, що зрештою загальмувало технічний прогрес на декілька століть.

У Давньому Римі стосунки громадянина і держави певною мірою відрізнялися від давньогрецької моделі. На початках особливу роль відігравали «*фамілії*» (*familiae*)— родові об'єднання з жорсткою внутрішньою ієрархією. Юридичними правами був наділений лише глава фамілії—він укладав усі правочини, виступав у суді як у власних інтересах, так і в інтересах членів фамілії тощо. Глава фамілії («*патріарх*») повною мірою представляв її у юридичних стосунках з державою.

Римська фамілія—це класичний тип патріархальної родини, де один господар керує всіма домочадцями. Інші дорослі члени фамілії не розглядалися державою як повноправні партнери, хоча й користувалися громадянськими правами: брали участь у народних зборах, формували ополчення. Лише глави *патриціанських*

(благородних) фамілій та високі державні посадовці могли засідати в законодавчому органі влади — сенаті. Це відбивалося на психологічній моделі сприйняття держави патриціями — для них Рим був безумовною і неподільною власністю. Їхнє ставлення до держави — це ставлення власника до свого майна.

Верстві патриціїв протистояли *плебеї* — переселенці, відпущені на волю раби, ремісники і торговці та їхні нащадки, які не мали доступу до общинної землі і були позбавлені громадянських прав. Однак, на відміну від давньогрецьких полісів, римське суспільство відрізнялося високою соціальною мобільністю: плебеї міг набути прав вільного громадянина — наприклад, військовими подвигами (плебеї складала більшість римського війська) або ж за рахунок збагачення і подолання майнового цензу.

Плебеї легко переймали культурні моделі давньоримського суспільства і швидко ставали його частиною і дедалі голосніше вимагали рівних з патриціями громадянських прав. Зрештою це призвело до злиття багатих плебеїв з патриціями в один стан — *нобілітет*. Відтоді родове розшарування змінилося майновим, це спричинило появу нових психологічних моделей ставлення індивіда до держави, наблизивши їх до притаманних сучасному суспільству.

Крім патриціїв та плебеїв, у Римі існувала ще одна соціальна група —: вільні громадяни, які втратили свої землі або свою справу і перемістилися у місто. Тенденція до міграції сільського населення до великих міст у пошуках кращої долі в історії людства була універсальною. Проте у Давньому Римі склалась особлива ситуація: високий рівень безробіття у поєднанні з надміром грошового капіталу, що породило активну політичну боротьбу шляхом підкупу населення як з боку представників держави, так і від імені приватних осіб. Ця ситуація дозволяла новоприбулим прожити в місті, не займаючись жодною справою, існуючи з подачок і вимагаючи «хліба та видовищ».

Податкова система Давнього Риму була хаотичною, *оподаткування залежало від воєн: у мирний час податків не платили*. Сума

податку була диференційованою, переглядалася кожні п'ять років і залежала від результату війни: якщо вона була успішною, податки зменшувалися за рахунок військової здобичі. Так після перемоги Емілія Павла над Македонією (117 р. до н. е.) податки з римських громадян взагалі були скасовані.

При цьому громадяни повинні були надавати обраним чиновникам-цензорам відомості про свій майновий та сімейний стан — *прообраз сучасної податкової декларації*. Римська податкова система вважалася однією з найм'якших, що дозволило їй тривалий час утримувати владу на трьох континентах. Утім, наприкінці існування імперії налічувалося кілька десятків зборів, серед яких були податок на віслюків, огірки, повій, фініки, збір на статуї тощо. Населення до таких нововведень ставилося вороже.

Середньовічне суспільство

Свідомість середньовічної людини була пронизана релігійністю. У Європі (християнство) та на Близькому Сході Азії (іслам) встановилися монотеїстичні релігії, які протягом III–XIII століть повністю витіснили язичництво. Переживаючи період становлення, Церква тоді підтримувала верству феодалів — воїнів та землевласників, які перейняли римську аристократичну свідомість.

Яким же був погляд середньовічної людини на світ? Раннє середньовіччя (VII–XI століття) характеризується пануванням образу людини як вічного грішника, приреченого на страждання, і слабкої істоти, збуреної плотськими потягами, духовно зіпсованої. У цій світоглядній моделі фізична праця розглядалася як прокляття, тяжка кара, спокута гріхів. Надалі, починаючи з XII–XIII століття, поширюється і стає домінуючим інший, оптимістичний образ людини як Божественного створіння, піднесеного над тваринним світом, єдиної істоти, якій дарована можливість вічного життя і спасіння. У цій новій моделі праця перестає розглядатися

як покарання і стає засобом творення благ, емоційного піднесення, творчої реалізації індивіда — прерогативою людини-творця. З XIII століття зростає засудження суспільством неробства і байдкування. Важливим елементом загальної моделі людського життя вважалась можливість самостійного вибору долі: шлях до спасіння душі і вічного блаженства, або ж шлях до пекла та вічних страждань.

Структура середньовічного суспільства спочатку (V–XI століття) була біполярною і базувалася на протиставленні образів-пар: «клірики — миряни», «багаті — бідні». Після XI століття набуває поширення трискладова модель суспільства, що відображала феодалний порядок. У цій моделі виокремлювалося три категорії: «ті, що моляться» — духовенство (*oratores*), «ті, що воюють» — воїни (*bellatores*), «ті, що працюють» — селяни (*laboratores*). Клірики молились за минулі та теперішні гріхи людей, рятуючи їх душі від загибелі, воїни боронили землю, а селяни забезпечували і тих, і тих прожитком. Ця модель суспільної організації панувала увесь період Середньовіччя.

Податки того часу — оброк і панщина. До оброку входили продукти натурального господарства, які селянин повинен був віддати феодалу.

Цікаво, що ні феодали чи монастирі (основні землевласники), ані самі селяни не прагнули покращення життя, задовольняючись присадибним господарством.

В цій парадигмі податки були природною складовою стабільної системи суспільних відносин. Однак траплялися випадки непомірної жадібності феодалів, коли селянин повинен був відпрацювати на панщині чотири–шість днів на тиждень, що призводило до занепаду власного господарства і викликало різні форми прихованого протесту.

Починаючи з X–XI століття, з розвитком і розмежуванням ремесел, з'являється і швидко прогресує новий елемент середньовічного суспільства — місто, з його специфічною правовою та господарською організацією. Населення середньовічного міста доволі різноманітне — це ремісники (вільні та залежні) і купці, а також васали місцевого сеньйора, які виконували адміністративні функції, включно з обов'язком збирати податки. Усі ці люди були об'єднані міським соціумом, єдиними правами та обов'язками та спільною міською культурою.

Майже одразу після виникнення міста починали боротьбу за автономію від місцевих сеньйорів, і вже до XI–XII століття велика частина міст отримала власне місцеве право позбувшись влади суду феодала. Багато міст навіть вигнали своїх феодалів або значно обмежили їхні права, протиставивши феодалам *бюргерство* — повноправних членів міських спілок.

Незадовільні санітарно-гігієнічні умови призводили до надзвичайно високої смертності у містах, а епідемії чуми, холери, натуральної віспи забирали від 40 до 65% населення.

Поповнення міських громад відбувалося за рахунок міграції селян. Місто приваблювало їх не лише можливістю заробітку, але і звільненням від феодалських повинностей.

Середньовіччя — світ постійного переміщення величезних людських мас. На початку епохи відбувались масштабні переселення варварських племен у межі Римської імперії, а надалі — масові міграції, як наслідок голоду, воєн та епідемій. Постійно курсували між середньовічними містами у пошуках прибутку купці та мандрівні торгівці, більшість монахів жebraцьких орденів, пілігрими, учасники Хрестових походів, місіонери — всі ці люди більшу частину життя мандрували. Студенти Середньовіччя не навчалися постійно в одному університеті, а переходили від одного до іншого закладу. Цьому сприяла єдина для всіх середньовічних університетів мова навчання — латина. Середньовічна людина почувалася вічним мандрівником. Усе це

накладало значний відбиток на сприйняття людиною себе та свого місця в суспільстві.

Середньовічні люди жили у стані постійного соціального стресу. Безліч небезпек чатували щодня і щохвилини. Голод—найбільший страх Середньовіччя—постійно переслідував селян. Кожен другий–третій рік був неврожайним, низький рівень агротехніки навіть у сприятливі роки дозволяв зібрати у кращому випадку три врожаї пшениці і жита—головного харчового продукту Середньовіччя. Це означало постійне напівголодне існування великих мас населення. Другий страх—епідемії, що супроводжувалися багатотисячними жертвами. Третій страх—безкінечні війни, що вели між собою і держави, і окремі феодала. Численні стреси відбивався на людській психіці. Середньовічна людина усвідомлювала скороминущість і хиткість життя, яке могло будь-якої миті обірватися. У ставленні до багатіїв був притаманний дуалізм. З одного боку, нажити багатство—це так чи інак експлуатувати інших, адже займатися торгівлею (деякі народи вважали торгівлю синонімом обману), лихварством—на погляд тогочасного суспільства було аморальним. З іншого боку, на побутовому, прагматичному рівні кожен учень мріяв стати підмайстром, підмайстер—майстром, майстер—заможним бюргером, тобто у повсякденному мирському житті багатства активно прагнули.

З розвитком виробництва і міст (XII–XV століття) ставлення суспільства до успішних і заможних людей поліпшується, в соціумі активізуються і вітаються підприємницькі риси.

Капіталістичне суспільство

Епоха Відродження та Просвітництва (XV–XVIII століття) характеризується першими спробами замислитись над економічною природою податків і над тим, як досягти того, аби люди сплачували їх

«з легкістю». Цьому присвячувались книги, брошури, конференції, диспути та сприяло впровадження масової освіти. Це створювало новий майданчик і для політичної агітації.

**Шотландський економіст Адам Сміт (1723–1790)
вперше проголосив, що податки мають бути
не повинністю, а свободою.**

У своїй праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776)³ він сформулював принципи оподаткування, що сприяють максимальному наповненню державної скарбниці:

- а) піддані держави повинні брати участь в утриманні уряду за тим доходом, який вони отримують внаслідок покровительства і захисту держави;
- б) податок, який повинна сплатити кожна особа, має бути точно визначеним;
- в) кожен податок повинен сплачуватися тим способом і у той час, коли платнику найзручніше сплачувати його;
- г) кожен податок повинен бути так задуманий і розроблений, аби він брав і утримував з народної кишені якомога менше того, що він приносить до державної скарбниці.

Теорія Адама Сміта створила передумови для функціонування нових моделей економічної взаємодії держави і платника податків, що супроводжуватимуть розвиток виробництва і формування капіталістичних відносин.

Промислова революція в Європі (XVIII–XIX століття) також викликала масштабні зміни суспільної свідомості. Населення Європи стало мобільним. Мільйони людей переміщувалися із сільської місцевості до стрімко зростаючих міст. Від замкненого натурального господарства «фермери» переходили до сільськогосподарського

3 Читайте новітній український переклад: *Сміт Адам*. Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй. / Адам Сміт; пер. О. Васильєва. — Київ.: Наш формат, 2018. — 722 с.

виробництва з постійним нарощуванням обсягів і пошуком ринків збуту. «Фермери», на відміну від колишніх «селян-кріпаків», перетворювались на підприємців.

Капіталізм зруйнував середньовічну модель традиційного стабільного світу. Жорстка визначеність долі людини фактом народження її у тій чи іншій верстві або місцевості перестала бути фатальною. З'явилися «нові багатії», які швидко «проривалися» у владу. Руйнування традиційних особистих зв'язків і внутрішньокастових взаємин між людьми зумовило потребу в нових, договірних відносинах. В умовах відокремлення від общини, цеху, сім'ї людина могла розраховувати лише на захист закону і держави. Роль держави у житті людини надзвичайно зросла, у громадян виник жвавий інтерес до організації держави, до права і політики, а ідеї раціональної держави епохи Просвітництва поступово трансформувалися у програми політичних партій.

Капіталізм епохи промислової революції—це домінування дикого ринку, на якому виграють лічені найпідприємливіші і найагресивніші, а для решти він несе важкі випробування і ризик банкрутства.

Зростала роль держави—зростала також суспільна невдоволеність політикою, що іноді набувала вельми драматичних форм. Незадоволення людей умовами існування (справді надто важкими) набувало надзвичайної сили і виникало практично у всіх—промислових робітників, ремісників, дрібних торговців і селян.

Не дивно, що такі умови породили безліч соціалістичних ідей, нерідко—поєднаних з націоналістичною ідеологією—які стали вельми популярними.

Податкова система намагалася не відставати від економіки. Це супроводжувалось не лише збільшенням кількості податкових чиновників (*фіскалів*) і кількості податків, а й спробами максимально інтегрувати податкову систему в загальну економічну державну модель. Насамперед зросла роль податку на прибуток. Він стає основним. У пошуках способів поповнення державної скарбниці

(для успішного ведення війни) держави експериментували з різноманітними податками, серед яких були й доволі курйозні: податок на володіння капелюхом (по 4 фунти за кожен капелюх) і податок на набалдашники на тростині, введені англійським королем Георгом III (1738–1820) під час протистояння з французьким імператором Наполеоном (1804–1815).

Капіталізм відкривав нові, небачені раніше можливості для соціального руху. Найбільш підприємливі й активні члени суспільства скористалися соціальними ліфтами, здобувши статки і соціальне становище, недосяжні в епоху феодалізму. Водночас промислова революція до крайнощів загострила соціальні та психологічні протиріччя між суспільними класами. Рання капіталістична система не пропонувала жодних противаг агресивному ринковому клімату, ані ідеології, яка могла б примирити з цими негативами широкі верстви населення.

Соціалістичне суспільство

У податковій системі тоталітарних держав до загального контролю за способом життя і мислення громадян входив і державний контроль їхніх статків. Передбачалося, що кардинальні зміни соціального устрою, економічних відносин, народного господарства дозволять створити не лише нове суспільство, а й нову людину (у нацистській Німеччині ту ж проблему намагалися вирішити переважно біологічними методами — за допомогою жорсткого контролю за відтворенням генофонду). Стрижнем цих змін була ідеологічна обробка, що починалася з народження людини і тривала все її життя. У роки сталінщини (1924–1953) викристалізувався ідеал «*Homo soveticus*» («Людини радянської»): ідеологічно бездоганний «гвинтик» державної машини, що відчуває себе складовою величезного механізму, підпорядкований жорсткій дисципліні, відданий ідеалам комуністичної ідеології, щохвилини готовий

до самопожертви, байдужий до труднощів та негараздів. У психіці такої людини поєднувалися безмежна гордість через причетність до радянського суспільства та великої справи з не меншим страхом (і навіть жахом) перед численними заборонами та могутньою репресивною машиною. Утім, ефективність створення «*Homo soveticus*» ніколи не була абсолютною.

До 1930-х років податкова система в республіках Радянського Союзу зазнавала постійних змін у пристосуванні до посткапіталістичних економічних реалій, але відтоді проіснувала майже без змін до кінця 1980-х років, що свідчить про її достатню ефективність. Точкові спроби реформування податків здійснювались протягом 1986–1990 рр. із запровадженням кооперативної діяльності, а також унаслідок намагання стабілізувати фінансово-економічний стан країни (наприклад, 5% податок з продажу, введений Указом Президента СРСР М. Горбачова 1991 року).

Єдину спеціалізовану податкову службу в СРСР було створено 1990 року як Головну державну податкову інспекцію у складі Міністерства фінансів СРСР. Її підрозділи стали основою для подальшої розбудови фіскальних служб пострадянських країн.

Незважаючи на твердження теоретика комунізму Карла Маркса (1818–1883), що «у податках втілено економічне існування держави», податки з громадян у структурі надходжень до бюджету СРСР мали незначну питому вагу: вони не перевищували 10%, адже за рахунок соціалістичної власності на засоби виробництва держава здійснювала прямий розподіл національного доходу.

При цьому радянським податкам була притаманна зворотність: асигнування на охорону здоров'я, освіту, науку та культуру перевищували податкові платежі у декілька разів.

Етапи розвитку суспільства та еволюція оподаткування

Розділ 2

Від архаїки до античності: заснування держав

Перехід людських спільнот від первісно-общинного ладу до рабовласництва відбувся в Азії. Зародження суспільства як системи домінування та залежності характерна для Месопотамії, Єгипту, Закавказзя, Індії та Китаю. Ми спробуємо відтворити податкові реалії перших державних утворень осмислюючи археологічні факти. В цьому розділі ми побачимо зародження державності та відкриємо урбаністичне обличчя давньої української культури.

Періодизація архаїчного світу

Історія державності має насамперед писемний характер. Отже, її доцільно розпочати з 3300 р. до н. е., коли археологи фіксують стрімкий розвиток шумерського клинописного письма. Сучасні західні вчені нерідко називають Шумер називати *найдавнішою цивілізацією в історії людства*. З цим можна посперечатися, адже якщо визначати *цивілізацію як форму специфічної взаємодії між людиною, природою та суспільством, що ґрунтується на взаємодоповнювальній цінності індивідуальних членів суспільства*, то ще спільноти Неоліту займались організованим землеробством з допомогою металевих знарядь (9 тисяч років до н. е.).

Розгляньмо архаїчний (найдавніший) період людської історії у хронологічному порядку цивілізацій:

3 мільйони–10 тисяч років тому—Палеоліт (Давня кам'яна доба). З примітивної обробки каменю та виготовлення простого реманенту починається господарча та реміснича праця людини. В цей період людська організація пройшла еволюцію—від зграї до організованих спільнот. Економіка базувалась на збиральництві та мисливстві.

XII–VII тисячоліття до н. е.—Мезоліт (Середня кам'яна доба). У міжріччі річок Тигр і Євфрат розвивається хліборобство. З'явилися сокири, тесла, риболовні гачки, глиняний посуд. Відбувається приручення вовків та зародження підвиду свійських собак. Людина починає зображати себе на наскельних малюнках, що свідчить про самоусвідомлення.

X–III тисячоліття до н. е.—Неоліт (Нова кам'яна доба). Мисливство та збиральництво (привласнення дарів природи) у процесі психічного розвитку *Homo sapiens* доповнюється землеробством (відтворенням дарів природи). Історики називають початок впливу людини на довкілля неолітичною революцією.

Так на теренах сучасної України близько 7 тисяч років до н. е., відбулося суттєве потепління і виникли можливості для ведення господарства. Бажання добре харчуватися спонукало людські спільноти об'єднувались на родовій основі для спільної обробки землі у великі племена.

Активно розвивалось керамічне мистецтво. Колискою неолітичного землеробства стали Близький Схід та Мала Азія.

VI–IV тисячоліття до н. е.—Енеоліт (Мідна, або ж міднокам'яна доба). Виокремлення цього періоду з неоліту важливе для податкової історії тим, що формування племен стимулювало *реципроктний обмін* (обмін дарами). Землеробство і скотарство

розвивалися, а мідні вироби «витискали» з ужитку кам'яний реманент. Розпочався Енеоліт на теренах Месопотамії (сучасні Ірак, Сирія, східна Туреччина та західний Іран, звідки мідна металургія досягла українських земель одночасно з Трипільською культурою.

XXV–XI століття до н. е. — Бронзова доба прийшла на зміну Кам'яній добі та ознаменувала завершення первісної історії людства. Клімат стабілізувався наблизившись до сучасного. З'явилися перші самоврядні міста-держави. Звісно, до юридичного поняття «держава» їм було далеко, але вони володіли суто політичними атрибутами — суверенітетом та системою верховної влади. Часто верховну владу уособлювала одна людина, яка була водночас військовим вождем і вищим жерцем.

Політика виокремлюється з релігії як предмет діяльності жерців – вищої касті людей.

Залізна доба розпочалась близько 1200 років до н. е. з поширенням залізообробної справи та появою металевих монет (між VII–V століттями до н. е.). Першими осередками вважають Сирію, Палестину, Грецію, Вірменія (ассирійське царство Урарту) та Конго. Залізо з семітської Палестини поширювалося на південь (до цивілізацій Інду та Гангу) та північ (на терени української Скіфії). Так, завдяки виробництву заліза, землі України в добу розквіту давньогрецької культури (VI ст. до н. е.) стали частиною *залізного торговельного шляху*, що походив з долини Євфрату.

Трипільля: прадавні витоки української міської культури

Заселення половини сучасної української території представниками трипільської культури — важлива складова переходу західної країни Євразії до землеробського способу життя.

Трипільська культура у VI–III тисячоліттях до н. е. домінувала в межах сучасних Одеської, Миколаївської, Кіровоградської, Черкаської, Київської областей, на переважній частині Поділля та Полісся, по всій Буковині, вона займала також усю територію Молдавії та північно-східної Румунії. (Румуни називають трипільську культуру *Кукутені*). Визначний сучасний український археолог Михайло Відейко вважає, що трипільські племена домінували 2600–2700 років поспіль¹. Час найбільшого розквіту трипільської культури — 5600–2700 рр. до н. е. Професор Валентин Даниленко (1913–1982) вважав, що трипільці були нащадками корінного населення, представленого Буго-Дністровською культурою. Безумовною є й причетність трипільців до витоків українського етносу.

Важливо зауважити, що українська урбаністична культура бере свої витoki в культурі трипільській. Найбільші міста Європейського континенту в V тисячолітті до н. е. знаходились саме в Буго-Дніпровському межиріччі.

Найбільший колишній трипільський поліс — сучасне село Тальянки (Черкаська область). Площа міста у IV тисячолітті до н. е. складала 450 га, що перевищує площу столяного руського града Києва XII століття. Вченим відомо ще понад 150 трипільських міст (V–IV тис. до н. е.) з площею понад 10 га, що свідчить про високий рівень суспільної організації.

Трипільці виготовляли кремінні, керамічні й металеві вироби з метою їхнього продажу. Михайло Відейко зауважує, що коли в трипільські часи існували та майстри та цілі поселення з виготовлення товару на експорт, то хтось цей експорт мав забезпечувати, починаючи від логістики та завершуючи компетентним, ринково обґрунтованим обміном².

1 Губерначук Станіслав. Трипільля і українська мова. — Київ: ФОП Стебеляк О. М., 2010. — С. 50.

2 *Видейко Михаил*. Украина: от Триполья до антов. — Київ: КВЦ, 2008. — С. 18.

Сергій Плохій стверджує, що близько 3500 р. до н. е. степове населення сучасної України вперше приручило коней³. Якщо це дійсно так, то наші пращури стимулювали світову економіку на кілька тисячоліть вперед.

Царства Месопотамії і Близького Сходу. Шумерська цивілізація (близько 3330–2315 рр. до н. е.) виникла у процесі торговельного і культурного обміну між самоврядними містами південного межиріччя Тигра і Євфрата. Шумери створили іригаційні системи для зрошення полів, активно займались мореплавством та зробили Тигр і Євфрат першими судноплавними річками. Між 2615–2500 рр. до н. е. харизматичному правителю суверенного шумерського міста Урук Гільгамешу вдалось об'єднати десяток месопотамських міст довкола власної постаті. &Правителі Урука, відтоді, називалися головними правителями, їм підлягали *енсі* (жерці) та *лугалі* (полководці)— перша відома історикам спроба ієрархічної організації державної влади. Спадкоємці Гільгамеша збройно захоплювали владу в інших містах. До 2315 р. до н. е. землі Шумерського союзу простягалися від Середземного моря до Перської затоки.

Аккадське царство (2316–2137 рр. до н. е.)—військово-політичний союз, створений царем Саргоном Давнім у 2316–2261 рр. до н. е. Найдавніші семіти—аккадці—завоювали Шумерський союз та заснували деспотію. Тут уперше з'являється титул царя. Влада монарха спиралася на аристократів-службовців, котрі, як прошарок, виокремлюються з середовища воїнів та жерців. Рівно половину всієї землі Аккаду мав у своєму володінні цар, іншу землю цар жалував аристократам за службу. З Аккаду походить ідеологія трепетного ставлення державних чиновників до наділів землі.

3 Плохій Сергій. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності.—Харків: КСД, 2016.—С. 30.

Оподаткування в Аккаді набуло системного характеру: намісники царя та жерці мусили щомісяця передавати царю дари на знак його божественності.

Ассирійський купецький союз (2500–1400 рр. до н. е.). Цей військово-політичний союз виник унаслідок завоювання аккадомовими семітами-ассирійцями території Месопотамії. Ассирійцям належить важлива роль в організації Аккадського царства, правителі ассирійського Ашура називали себе *рабами царя Аккаду*. Спочатку ассирійці створили самоврядну міську общину, назвавши її іменем свого головного бога *Ашшура*. За віднайденим археологами надписом, 2000 року до н. е. відроджене «Царство Шумеру і Аккаду» передало ашурським купцям-ассирійцям привілей на ведення зовнішньої торгівлі і здійснення кредитування.

Ассирійці першими офіційно здійснювали кредитні операції, також завдяки привілеям вони заснували першу відому торговельну факторію (купецьке місто) в Каниші.

Цікаво, що спершу в Ашшурі та Каниші найважливіші рішення приймалися загальноміськими зборами, де правителі тільки головували. Це руйнує домінуючі уявлення про винятково деспотичний характер азійської державності.

Ассирійське царство та інші структури Близького сходу (1400–609 рр. до н. е.). Ассирійці поступово завоювали всю Месопотамію. Одночасно зароджуються великі царства хеттів (сучасна Туреччина) і Давнього Єгипту, ассирійці постійно з ними воюють. На південному сході постає самостійне Вавилонське царство — теж спадкоємець великої шумерсько-аккадської культури. У 1000 році всю Месопотамію завойовують кочівники-арамеї. Постійні бойові дії в регіоні зумовлені землеробським потенціалом

межиріччя Тигру і Євфрату. Населення зростає, економіка розвивається, віддалені території починають прагнути самостійності. У 750–620 рр. до н. е. асирійцям вдалось створити першу в світі імперію. Паралельно еволюціонують Єгипет, Урарту та Ізраїльське царство. 670 р. до н. е. асирійці завойовують Єгипет та Ізраїль, але вже 609 р. до н. е. їхнє царство знищує *Вавилонська держава (609–539 рр. до н. е.)*, яка 539 р. до н. е. стає жертвою персів.

Давній Єгипет. Історія Єгипту як царства-держави розпочалась у IV тис. до н. е. та нараховує 27 століть. Єгипетський фараон володів необмеженими повноваженнями, як і царі сусіднього Аккаду, але в Єгипті з'являється друга особа в державі — *чати*. Чаті керував «Золотою палатою», яка була першою структурованою Скарбницею держави. Йому підпорядковувалися скарбники, керівники державних архівів, завідувачі царськими житницями. Як і в Аккаді, фараони володіли половиною всіх земель і одержували з них особистий прибуток. Скарбниці державна і царська були двоєдиною системою: до царської надходили прибутки від земель фараона, а до державної — данина від 24 єгипетської *номісмів* (областей). *Номархи* (губернатори) водночас були збирачами податків, які довгий час мали натуральний характер.

Грошові податки почали практикувати після розквіту торгівлі рабами – основної статті доходів економічних відносин з Малою Азією, Ефіопією, Месопотамією⁴.

Фінікія. Семітський народ фінікійців зазнав торговельно-економічного зростання завдяки комунікації з месопотамськими сусідами (аккадцями, асирійцями, вавілонянами) та, особливо, Біблійним Ізраїльським царством. Фінікія охоплювала сучасний Ліван і була союзом середземноморських портових міст. Час її розквіту — XIII–VIII ст. до н. е.

4 Класичний вступ до соціально-економічної єгиптології: *Авдиев В. И.* История Древнего Востока. — Москва: Государственное издательство политической литературы, 1953. — С. 161–278.

Фінікійці першими використали алфавітну писемність, завдяки чому з'явилась грецька абетка. Форма нашого європейського письма (як латинського, так і кириличного) походить від фінікійців.

Вони починали свою історію як рибалки, але розбагатіли, розбудувавши власний морський флот з місцевих кедрів. Фінікійці могли запливати далі, ніж примітивні кораблі акадців чи єгиптян, вони заселили Сардинію, Сицилію, Мальту, засновували *факторії* в Іспанії, в Тунісі, у Лівії, в Італії, на Корсиці, заснували знамениті Карфаген і Палермо! Вони навіть досягли сучасної Великобританії⁵. Фінікійці виготовляли чорні та пурпурові тканини, славились різьбою по дереву та на слонової кістці. Фінікійці торгували з середземноморськими народами, виступаючи транзитером месопотамської та вавилонської продукції, але й обкладали інших купців митом. В епоху розквіту Давнього Єгипту фінікійці вважались митниками фараона зі спеціальним позатериторіальним статусом.

Податкова система цього періоду – індикатор державності. Там, де існував централізований збір данини, була державність. Відповідно, еволюція державності виглядала так:

- 1) родюча земля стимулювала землеробство;
- 2) землеробство регулярно годувало людей;
- 3) добре харчування підвищувало народжуваність та розвиток культури;
- 4) приріст населення вимагав збільшення території проживання;
- 5) Про цей факт читайте у цікавій монографії радянського вченого-антикознавця з надзвичайно складною долею Льва Сльницького (1907–1979): Ельницький Л. А. Древнейшие океанские плавания. — Москва: Государственное издательство географической литературы, 1962. — С. 30–32.

- 5) привласнення нових територій торкалося чужих поселень;
- 6) виникали конфлікти, що перетворювались на війни;
- 7) війна змушувала підкорятися владі вождів;
- 8) вожді за допомогою службовців збирали з людей данину;
- 9) налагоджена система данини допомагала вождям закріпитись у владі;
- 10) виникала державність.

Як і чому «народилися» держави?

Початково податки існували у формі пожертв і подарунків: слабші та спокійніші шукали захисту в сильних та енергійних та бачили сенс платити податок конкретному вождю — лідеру общини. Антична історія прийшла на зміну історії первісній у процесі територіальної експансії, коли лідери войовничих общин відчували потребу стимулювати воїнів. Саме воїни першими виконували роль чиновників (переважно на завойованих землях).

Зростання володінь викликало потребу в інфраструктурі, збільшувало кількість чиновників та витрат на їхнє утримання, тож державність виникла як форма організації збирання податків. Війна поглинала всі ресурси давніх спільнот, добровільних пожертв і подарунків бракувало, а люди не розуміли, чому їх примушують підносити дари не лише вождю, але і воїнам. Там, де общинам вдавалось протистояти цьому «свавіллю», зберігався общинний устрій, де общини зазнавали поразки, виникали античні держави (Урарту, Шумер, Єгипет, царства Давньої Греції)⁷.

6 Гегель Георг. Основи філософії права. — Київ: Юніверс, 2000. — С. 168–174.

7 Яценко А. С. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. — Москва: Либроком, 2012. — С. 188–194; Дарест Рудольф. Исследования по истории права. — Москва: Либроком, 2016. — 392 с.